एतदशक्तविषयम् । ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी इति शङ्खोक्तेः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ वर्षर्त्तौ वर्णनीयानि यथा,—

"वर्षासु घनशिखिस्मयहंसगमाः पङ्ककन्दलोद्भेदौ ।
जातीकदम्बकेतकझञ्झानिलनिम्नगाहलिप्रीतिः ॥"

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥

(एतत्काललक्षणादिकं यथा,—

"सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता ।
समदवातकरा विदिशो दिशो
मुदितकीटकृमिप्रभवा मही ॥
नीलशस्यहरितोज्ज्वला मही
कुल्यकासलिलसंप्लुता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥
पत्री कूजति कानने च सरसी म्लानाम्बुपूर्णा तथा
हंसा मानसमाव्रजन्ति कमलान्यम्लानतां यान्ति च ॥
गर्ज्जन्मेघमहेन्द्रकन्दरदरीशस्यावृता श्यामला
भात्येवं पवनस्य कोपनकरो वर्षाऋतुः शोभितः॥"
"किञ्चिद्घर्म्मो भवेदत्र शस्यानां दृढ़ता भवेत् ।
बहुशस्या भवेद्धात्री वारिपूर्णा सरिन्मुहुः ॥
बहूदकधरा मेघा बहुवृष्टा घनस्वनाः ।
एवं गुणसमायुक्ता वर्षा ज्ञेया ऋतूत्तमाः ॥
तासु वातकफौ कुप्तौ जायेते हि नृणां भृशम् ।
इति ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुर्य्यादस्य प्रतिक्रियाम् ॥
स्वेदनं मर्द्दनं पथ्यं निर्व्वाते शयनन्तथा ।
गौररामारतं शस्तं व्यायामः क्रमविक्रमः ॥
कट्वम्लक्षारसुरसाः सेव्या वातकफापहाः ।
निरूहा वस्तिकर्म्माद्याः कफवातरुजापहाः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

"आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैर्दूष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भूवाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥
वह्निनेव च मन्देन तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।
भजेत् साधारणं सर्व्वमुष्णस्तेजनञ्च यत् ॥
आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥
मस्तु सौवर्च्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
दिव्यं कौपं शृतञ्चाम्भो भोजनन्त्वतिदुर्द्दिने ॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु ।
अपादचारी सुरभिः सततं धूपितांम्बरः ॥
हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्ज्जिते ।
नदीजलोदमन्थाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

वर्षांशः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः ।) मासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।) महामण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥

वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः । तत्र जाताङ्कुरवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) पुनर्नवा । इति शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + अच् । वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, त्रि ॥

वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + क्विप् ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्दद्दुरो हरिः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥) इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति मेदिनी । भे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू + क्विप् ।) पुनर्नवा । इति मेदिनी । भे, १८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"तिलपर्णिकावर्षाभूचित्रमूलकपोतिकालशुनपलाण्डुकलायप्रभृतीनि ॥") भेकी । इति भरतधृतरूपरत्नाकरः ॥ वर्षाभवे, त्रि ॥

वर्षाभ्वी, स्त्री, (वर्षाभू + ङीप् ।) भेकी । इत्यमरः । १।१०।२४॥ पुनर्नवा । इत्यमरमाला भागुरिश्च ॥

वर्षामदः, पुं, (वर्षासु माद्यतीति । मद् + अच् ।) मयूरः । इति केचित् ॥

वर्षाम्भःपारणव्रतः, पुं, (वर्षाम्भो वृष्टिजलं तस्य पारणं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य ।) चातकपक्षी । इति केचित् ॥

वर्षारात्रः, पुं, (वर्षाणां रात्रिः । ततः समासान्तोऽच् ।) वर्षाकालीनरात्रिः । इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

वर्षार्च्चिः, [स्] पुं, (वर्षासु अर्च्चिर्दीप्तिरस्य ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षालङ्कायिका, स्त्री, पृक्का । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र ।) शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षिक, त्रि, वर्षासम्बन्धि । वर्षसम्बन्धि । वर्षाशब्दात् वर्षशब्दाच्च परेण ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनयोरतिशयेन वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादेशे इष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वर्षीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः । वृद्ध + इयसुन् । वर्षादेशः ।) अतिवृद्धः । तत्पर्य्यायः । दशमी २ ज्यायान् ३ । इत्यमरः । ३ । २ । २३४ ॥ (यथा,—

"आषोड़शाद् भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥"

इति स्मृतिः ॥)

वर्षुकः, त्रि, (वर्षति तच्छील इति । वृष + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) वर्षणकर्त्ता । वृषधातोर्ञुकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टौ । २ । ३७ ।

"जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि
द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं बभूव ।
निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च
भूयो बभाषे मुनिना कुमारः ॥")

वर्षुकाब्दः, पुं, (वर्षुकश्चासौ अब्दश्चेति कर्म्मधारयः ।) वर्षणशीलमेघः । इति जटाधरः ॥

वर्षेजः, त्रि, (वर्षे जायते इति । जन + डः । सप्तम्या अलुक् ।) वर्षाकालजातः । वत्सरजातः । सप्तम्यन्तवर्षशब्दपूर्व्वकजनधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वर्षोपलः, पुं, (वर्षाणामुपलः ।) मेघभवशिला । करका । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८१ । २४ ।

"वर्षोपलवज्जातं वायुस्कन्धाच्च सप्तमाद्भ्रष्टम् ।
ह्रियते किल खाद्दिव्यैस्तड़ित्प्रभं मेघसम्भूतम् ॥")

वर्ष्म, [न्] क्ली, (वर्षति वृष्यते वेति । वृष + मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ५ ।

"ददर्श च समीपेऽस्य पिशाचानां शतर्वृतम् ।
काणभूतिं पिशाचं तं वर्ष्मणा शालसन्निभम् ॥")

प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ प्रमाणमत्रोन्नतिरिति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३१ । ८ ।

"अथापश्यदृषीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलालवृन्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि ॥")

इयत्ता । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराकृतिः । इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । २ ।

"सरोरुवद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो
वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।"

"वर्ष्मन्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ वर्षीयान् । यथा, भागवते । ५ । १८ । ३० ।

"ॐ नमो भगवतेऽकूपाराय सर्व्वसत्त्वगुणविशेषणाय नमोऽनुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥" "वर्ष्मणे वर्षीयसे ।" इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

वर्ष्मं, क्ली, शरीरम् । इति द्विरूपकोषः ॥

वर्ह, क वधे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सेट् ।) रेफोपधः । क, वर्हयति । इति दुर्गादासः ॥

वर्ह, ङ श्रेष्ठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्हते धनी श्रेष्ठः स्यादित्यर्थः ॥

व(ब)र्हं, क्ली, (वर्हयति दीप्यते इति । वर्ह + अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।